

ירושלים במקרא - יהודה קיל

מתוך "שמעתון"- גיליון היובל (מספר מאה) שבט התש"ן.

ירושלים וכינויה במקרא

אין הכוונה לסכם כאן את כל מה שנאמר במקרא על ירושלים, אלא לדון בכמה מענייניה בלבד.

מן הראוי לציין שירושלם נזכרת במקרא לא פחות מ 641 פעמים. בכל מקום- למעט ארבעה כתובים- בא השם ירושלם בכתוב חסר יו"ד אחרי הלמ"ד. ירושלם, ואילו הקרי הוא תמיד ירושלים ביו"ד. עוד נזכרת ירושלם במקראות הכתובים ארמית, אף שם בכתוב חסר, הקרי תמיד ירושלם, בלמ"ד סגולה, ואילו השם 'ציון' המצודה היבוסית של ירושלם שדוד כבשה ועשאה לעיר בירתו ("עיר דוד"), משמש בלשון פיוט ככינוי לירושלם כולה ונזכר במקראות 154 פעמים. הוסף לשם "ירושלם" את שאר כינוייה הפיוטיים מתוך "שבעים" שמותיה, כגון "עיר הקודש", "עיר א-לוהים", "עיר יהודה", ותמצא שהיא נזכרת במקרא כ- 850 פעמים (מתחרתה שומרון, בירת ממלכת ישראל, נזכרה במקרא רק 110 פעמים).

ירושלים בתורה

מפתיע הדבר שהשם ירושלם אינו נזכר בתורה. למרבה התמיהה הוא ידוע, לעומת זאת, ממקורות חיצוניים שזמנם ימי האבות וימי שבת הבנים במצרים (לרוב בצורה: אורשלים). במקרא הוא נזכר לראשונה בספר יהושוע, פרק י.

מאזכור זה לומדים שהשם היה ידוע לדור המדבר, ויש אפוא לשאול, מה ראתה התורה שלא לקרוא לעיר בשמה המפורש, הוא העיר שבחר ה' "לשום" שם את שמו עד עולם (ראה מלכים א' ח מד: ט,ג: יא,לב,לו ועוד הרבה), ובמקום זה לדבר על "מקום" עלום ולציין סמוך לו "אשר יבחר ה' א-להיכם בו לשכן שמו שם" (דברים יב,יא ועוד הרבה) על הטענה האחרונה ניתן להשיב שאכן אין ירושלם ה"מקום" הראשון שבו בחר ה' לשכן את שמו, כי זה היה דווקא שילה (את שמה יש מפרשים מלשון "שלוה"), כפי שעולה מנבואת ירמיהו: "לכו-נא אל מקומי אשר בשילו אשר שכנתי שמי שם בראשונה..." (ירמיה ז,יב), ואלו ירושלם נבחרה למקום הקודש ומקדש רק בימי דוד. על כורחך לא יכולה הייתה אפוא התורה לנקוב בשם ירושלם באותם המקראות המדברים בבחירת "המקום". גם רמב"ם נדרש לטענה זו וכתב ב"מורה נבוכים".

...אבל מדוע לא הזכירו (=את המקום) בפירוש בתורה ולא ייחרו, אלא נרמז עליו ונאמר אשר יבחר ה' וגו', יש בכך לדעתי שלוש חכמות (=סיבות). האחת- כדי שלא יחזיקו בו העמים וילמדו עליו מלחמה קשה, כאשר ידעו שהמקום הזה מטרת התורה מכל העולם. והשנית- שלא ישחיתו אותם שהוא בידיהם עתה ויהרסוהו ככל יכולתם. והשלישית- והיא היותר חשובה, כדי שלא יבקש כל שבט שיהא זה בנחלתו ויכבוש אותו, ויהיה שם מן המחלוקת והקטטה כמו שאירע בדרישת הכהונה (=מחלוקת קורח ועדתו), ולפיכך בא הציווי שלא יבנה בית הבחירה כי אם אחר הקמת מלך, כדי שתהא ההחלטה ביד אחד ויסתלקו הקטטות, כמו שבארנו בספר שופטים" (מהד' ר"י קאפח, עמ' שעח).

עם זאת אין פירושו של דבר שירושלם אינה נזכרת בתורה כלל. ולא היא, היא נזכרת ורמוזה בשמות אחרים, ובראש ובראשונה בשם עיר הממלכה שלם, אותה כבר זיהה אסף ציון = ירושלם: "ויהי בשלם סוכו, ומעונתו בציון" (תהילים עו, ג).

שם מלכה של שלם "מלכי צדק"- אותו זיהו חז"ל עם שם בן נח (ובכך אפשר שרמזו לברכת נח לשם בנו-בראשית ט, כו)- יש לו דמיון לשם "אדני-צדק", מלכה של ירושלם בימי הכיבוש (יהושוע י, א). הצד השווה לשני השמות הוא שהם רומזים לחובתו של המלך לעשות צדקה ומשפט, כמפורש בדוד, מלכה הראשון של ישראל שמלך בירושלם: "ויהי דוד עשה משפט וצדקה לכל עמו" (שמואל ב' ח, טו). ובלשון מקרא הוא "צדקה" הוא "צדק". וכן רומז השם "צדק" לייעודה של ירושלם: "מלאתי משפט צדק ילין בה" (ישעיה א, כא). "אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה. ציון במשפט תפדה, ושביה בצדקה" (שם שם, כו-כז). מלכי צדק מלך שלם משמש "כהן לא-ל עליון...קנה (=בורא) שמים וארץ" (בראשית יד, יח-ט).

באותה הפרשה כתוב "ויתן לו מעשר מכל" (שם שם, כ), ונחלקו המפרשים, מי כאן הנותן? רובם פירשו שאברהם הוא הנותן לכהן את המעשר, ואילו מיעוטם פירשו שהנותן היה מלכי צדק, שראה- בדומה לבני חת- באברהם "נשיא א-להים" (שם כג, ו). בין כך ובין כך, בעצם הזכרת ענייני כהונה ומעשר יש רמז לקדושתו של המקום ולייעודו להיות עיר הקודש והמקדש. זאת ועוד, שם, במעמד שנערך ב"עמק שוה הוא עמק המלך" (שם יד, ז), מסרב אברהם לקבל מידי מלך סדום שום דבר ודוחה אותו דחייה מוחלטת, והרי זה רמז לעימות התהומי הקיים במקרא בין המסומל על-ידי סדום ובין המסומל על-ידי ירושלם, ועוד, במכה שהכה אברהם את ארבעת מלכי הצפון: "ויכם, וירדפם עד-חובה אשר משמאל לדמשק" (שם שם, טו), נעשו כל כיבושיהם לכיבושיו של אברהם. לשון אחר "בעמק המלך" מופיע אברהם כ"כובש" כל הארץ. ואכן נסמכה פרשת המלחמה לפרשת ברית בין הבתרים, בה ניתנה "הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר-פרת" (שם טו, יח) לזרעו של אברהם. וכנגד עשרת המלכים שהכתוב מונה בפרשת המלחמה- "ארבעת המלכים את החמשה" ומלכי צדק מלך שלם- מונה הכתוב בפרשת הברית, וכאן בלבד, עשרה עמים והמפתיע כאן הוא מקומו של היבוסים שלימים נמנה עם יושבי ירושלם (יהושוע טו, סג).

יח, כח. שופטים א, כא ועוד), במניין עשרת הימים. במניין בני כמען הוא נמנה שלישי (בראשית י טו-טז), ואלו כאן הוא נמנה אחרון, בדומה למלך שלם-ירושלם, שאף הוא נמנה אחרון בפרשה שלפניה. ובא מקומו של היבוסים במניין זה לרמוז, שאכן ירושלים תהייה האחרונה לכיבוש, כמו שהיה הדבר במעשה, בימי דוד, כארבע מאות שנה לאחר כיבוש הארץ בידי יהושוע.

מה פשר השם "שלם"?- דומה שלא נטעה, אם נטען שעיקר עניינו הוא שלום. ואף אפשר שיש לו דמיון לשם "שלם" – היחיד מקרבנות שלמים (עמוס ה, כב) – שעליהם דרשו חז"ל: "שלמים, לשם שלום הן באים, ויש בהם שלום למזבח, לכוהנים ולבעלים". ואם אין ראייה חותכת לפירוש "שלם" = שלום, יש לו זכר במדרש השם "שלמה": "כי שלמה יהיה שמו ושלום ושקט אתן על- ישראל בימיו" (דברי הימים א' כב, ט).

הפרשה השנייה שבה רמוז "המקום" (בה"א הידיעה), אשר בו עתיד להיבנות המקדש, היא פרשת העקירה. עיקר עניינה של פרשה זו לשמש מעין מבוא אידיאי על "אחד ההרים אשר אמר אליך" (בראשית כב, ב) – "וירא את-המקום מרחק" (שם שם, ד). ואין עובדים אותו אלא בקרבן שהוא ציווה להקריבו – "א-להים יראה לו השה לעלה בני" (שם שם, ח) ופירש שם הכתוב שהמקום הוא "אחד ההרים" היושב ב"ארץ המריה". ועניין "אחד" כאן – מיוחד. מפתיע הדבר, שאברהם יודע בדיוק היכן יושב אותו "הר", והוא אף מכירו: "וירא את-המקום מרחוק". לכאורה היה הכתוב צריך לומר: "ויבן שם אברהם מזבח" ככתוב בשאר המזבחות שבנה אברהם, אלא הכתוב תופס כאן לשון "המזבח" (בה"א הידיעה!). על כרחך דיבר הכתוב במזבח מסוים שכבר היה באותו המקום מימים קדומים, ואברהם רק משפצו ומתקנו. וכתב רמב"ם בהל' בית הבחירה, פ"ב הל"ב:

"ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה, הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקר עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח שיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא ומשם נברא אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא".

שגורן ארונה – ארנן, אשר בן בנה דוד את המזבח ושלמה – את בית המקדש, ישב בהר המוריה: "ויחל שלמה לבנות את בית-ה' בירושלם בהר המוריה אשר נברא לדוד אביהו, אשר הכין במקום דוד בגרן ארנן היבוסים" (דברי הימים ב' ג, א). ולמדנו מפרשת העקידה ומן הכתוב בדוד שהמקום, היה בימי אברהם מכוסה בסבך של עצים, שימש כבר בימי דוד גורן לארונה, מלכה היבוסים האחרון של ירושלם.

הר המוריה שוכן מצפון לציון-עיר דוד: "הר ציון ירכתי צפון, קריית מלך רב". (תהילים מח, ג).

ובאשר למשמעו של השם היחידאי "המוריה", במקרא נזכרים כחמש מאות שמות של מקומות ורק ב"המוריה" נמצא רכיב של שם הוי"ה. עוד נמצא רכיב כזה רק בעיר בלתי-ידועה בירכתי דרום: "בזיותיה" (יהושוע טו, כח), וזו אינה נזכרת עוד במקרא. אפשר שעניין "המוריה" הוא מלשון "מור ואהלות", כעולה מן הכתוב בשיר השירים: "אלך לי אל-הר המור ואל גבעת הלבונה" _ שיר השירים ד, ו), והוא שם אחד מצמחי הבושם. רשב"ם פירש "המוריה" מלשון "אמורי", כלומר "המוריה" = "האמוריה", ותימוכין לפירושו נמצא בעובדה שאדוני-צדק שבימי יהושוע נמנה עם מלכי האמורי (יהושוע י, א). ואלו בעלי המדרש דרשו את השם 'המוריה' מלשונות: מורא, יראה והוראה. ועוד דרשו שגוף השם "ירושלם" מורכב ומחובר מן השם הקדום "שלם", שקראו מלכי צדק, ומן השם "ה' יראה", שקראו אברהם. בין כך ובין כך עניין השם "המוריה" עם הרכיב של הוי"ה רומז למעמדו ולייעודו של ההר המיוחד, הר ה'.

"המקום" בנחלת בנימין

בברכתנו את שבטי ישראל רומז משה ש"המקום" יושב בנחת בנימין: "לבנימין אמר ידיד ה' ישכן לבטח עליו, חפף עליו כל-היום ובין כתפיו שכן" (דברים לג, יב). ואכן, נחלת בנימין היא נחלה יחידה המותחמת מכל עבריה במורדות הרים דמויי כתף, כמפורש בגבול נחלתו ביהושוע פרק יח. מצד מזרח- "כתף בית חגלה" (שם שם, יח)- בקרן הצפונית-מזרחית. בצד צפון- "כתף יריחו" (שם שם, יב) ו"כתף לוז" (שם שם, יג) בצד דרום- "כתף היבوسی" (שם שם טז), ובצד מערב- "כתף הר-יערים" (שם טו, י). והשווה שם יח, טו). ודרשו חז"ל שבכולן לא שרתה שכינה אלא בחלק בנימין. ואף כוללים את שילה, שישבה בהר אפרים, בחלק בנימין, באמצעות "ראש תור" שיצא מנחלתו (ירושלמי מגילה סוף פרק א. בבלי זבחים ק"ח ע"ב) ומסתבר שלא בכדי קרא במצוות ה' לשלמה בשם "ידידיה, בעבור ה'" (שמואל ב' יב, כה), כי ביקש, כמסתבר, לרמוז לדוד שעתיד שלמה לבנות את בית הבחירה, כמאמרם ז"ל: "יבוא ידיד בן ידיד ויבנה ידיד לידידו, בחלקו של ידיד, ויתכפרו בו ידידים" (מנחות נג ע"א ועוד).

ירושלים בבנימין ירושלים ביהודה

בחיתומי פרשת נחלת יהודה כתוב: "ואת היבوسی יושבי ירושלים לא-יכלו (קרי) בני יהודה להורישם, וישב היבوسی את בני יהודה בירושלים עד היום הזה" (יהושוע טו, סג). ואלו בחיתומי פרשת נחלת בנימין מונה הכתוב את "היבوسی היא ירושלים" עם ערי בנימין (שם יח, כח). ומעין זה גם בראש ס' שופטים: "וילחמו בני יהודה בירושלים וילכדו אותה ויכוה לפי-חרב, ואת-העיר שלחו באש" (שופטים א, ח) לשון אחר: בני יהודה כבשוה, אבל לא

הורישה, כלומר לא התיישבו בה. ובהמשך אותה פרשה: "ואת היבוסים ישב ירושלים לא הורישו בני בנימין, וישב היבוסים את בני בנימין בירושלים עד היום הזה" (שם שם, כא). במקום אחר מטעים הכתוב ש"יבוס היא ירושלים" _ שם יט, י) וכי נשארה בימי השופטים "עיר נכרי" (שם שם, יב).

העולה מן הדברים ש"תרי ירושלים הוי" (ערכין לב ע"ב), זו של בנימין שישבה על הגבעות המזרחיות וכללה את המצודה ציון ואת הר המוריה היושב מצפונה, וזוהי הקרויה במקראות: יבוס היא ירושלים, וזו של יהודה שישבה על הגבעות המערביות, עליהן שוכנים כיום הרובע היהודי, הרובע הארמני וההר הקרוי בפינו "הר ציון". זו הייתה עיר פרוזה, אבל לא עלה בידי בני יהודה להתיישב בה. הצד השווה לשתי הערים שכל אחת מהן נשארה בפועל "עיר נכרי", עד שבא דוד וכבש את שניהן ועשאן לעיר אחת, "עיר שחברה לה יחדו" (תהילים קכב, ג) וכבר פשט דבר זה בעל "מדרש תדשא", תוך שהוא תופס מונחים גיאוגרפיים לקוחים מימי בית שני ("העיר העליונה" ו"העיר התחתונה") ואלה דבריו:

"...שהייתה ירושלים לפני שתי עיירות אחת עליונה ואחת תחתונה. העליונה נפלה בגורל יהודה והתחתונה בגורל בנימין... ואחרי מות יהושוע עלו בני יהודה ולקחו את חלקם ושרפו את העיר באש (שופטים א, ח) ועזבוה חרבה. אבל ירושלים התחתונה שהייתה לבנימין, לא אבו בני בנימין להורישה (שם שם, כא) אלא שהייתה עומדת עד ימי דוד... וכשכד אותה דוד בתחילה ובנה ירושלים העליונה ועשה חומה אחת בהיקף וסיבב לעליונה ולתחתונה ונעשו שתיהן שם האחד ירושלים, שנאמר: ויבן העיר מסביב (דברי הימים א', יא ח)".

ומעין זה כתב גם יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ה, ב, ב). ואלו הכתובים המדברים ביהודה ובבנימין שהיבוסים ישב על כל אחד מהם "בירושלים עד היום הזה" - אינם מדברים בירושלים העיר, שכל אחת מהן נשארה כאמור, "עיר נכרי" עד ימי דוד, אבל הם מדברים בארץ ירושלים, שירושלים העיר הבצורה שימשה לה בירה, ועל כך ראה במבוא 'דעת מקרא' לדברי הימים עמ' 72-73.

ירושלים לא נתחלקה לשבטים:

אף כי מקראות מלאים מדברים בכך שירושלים רבתי נתחלקה לשבטים, ירושלים הבצורה - היא "ציון" ("התחתונה") - נפלה בנחלה לבנימין, ואלו ירושלים הפרוזה ("העליונה") שישבה על הגבעות המערביות, נפלה בנחלה ליהודה, הרי יש מחז"ל שסוברים, ש"לא נתחלקה ירושלים לשבטים". ולסברה זו אף נסמכו מסקנות הלכיות, הלכה למעשה (מגילה כו ע"א, וראה שם גם תוספות ד"ה רצועה).

הכיצד ניתן ליישב את הדברים?

נראה לנו שדברי חז"ל אלה מעוגנים במציאות ההיסטורית שנוצרה בימי דוד. משכבש דוד את המצודה (= "ציון"), הוא עשאה לעיר בירתו וקראה "עיר דוד" והושיב בה את "הגבורים", אלה "גבורי דוד" שנמנו עם בני שבטים שונים (שמואל ב' כג, ח-לט. דברי הימים א' יא, י-מז. שם פרק יב, וראה שם ב"דעת מקרא"). אליהם הוסיף ודאי כמה משריו ושאר אנשי הממשל, ובייחוד את אנשי הרוח בישראל, כוהנים ולויים ונביאים. ומתוך תבונה מדינית נתן דוד את ליבו להושיב בירושלם את בני משפחת שאול ושאר גדולי בנימין (בית מפיישת בן יהונתן) ואכן, בימי פילוג הממלכה נשאר בנימין נאמן לבית דוד ולא הצטרף ל"אפרים", הנמנה עם בני רחל- אמו של בנימין ושל אפרים כאחד. בפרשת ייחוס יושבי ירושלם הראשונים מפורש: "ובירושלם ישבו מן-בני יהודה ומן-בני בנימין ומן-בני אפרים ומנשה... ומכן הכוהנים... ומן הלויים... ראשים, אלה ישבו בירושלם" (דברי הימים א' ט, א- לד). וניתן אפוא לומר שלמעשה לא נתחלקה ירושלם בין השבטים.

ירושלם עיר הצדק והמשפט, עיר התורה והחכמה

בדוד כתוב בלשון יחידאי: "ויהי דוד עשה משפט וצדק לכל עמו" (שמואל ב', טו=דברי הימים א' יח, יד). ואכן דוד לא רק עשה את ירושלם לעיר קודש בהעלאתו הארון אליה, ולא רק הניח את היסודות- תרתי משמע- למקדש, אלא גם עשאה ל"קריה נאמנה, מלאתי משפט צדק ילין בה" (ישעיהו א, כא), "כסאות למשפט, כסאות לבית דוד" (תהילים קכב, ה). הגדיל אחריו שלמה בנו שלא רק בנה את בית הבחירה, "במקום דויד בגרן ארנן היבוס", אלא גם עשאה לעיר שממנה יוצאת תורה וחכמה לא רק לישראל, כי אם גם לחכמי אומות העולם. והרי דבריה של הלכה החכמה משבא: "...הוספת חכמה וטוב אל השמועה אשר שמעתי. אשרי אשרי אשרי עבדיך אלה, העמדים לפניך תמיד השמעים את חוכמתך. יהי ה' א-להיך ברוך אשר חפץ בך לתתך על-כסא ישראל, באהבת ה' את-ישראל לעלם וישימך למלך לעשות משפט וצדקה" (מלכים א' י, ז-ט).

וכתב הנצי"ב בפירושו "הרחב דבר" לפ' פינחס: "וכך היה המנהג בימי שלמה, ומשום כי היה שלמה מגיד קהלת בחול המועד סכות לפני חכמי אמות העולם... ומשום הכי לא נזכר בה כי אם שם אלוקים, משום דאינהו לא ידעי אלא זה השם...". ודומה שמעמדה הרוחני של ירושלם בימי דוד ושלמה שימש דוגמה לישעיהו ולאחיו הנביאים בנבואותיהם על ירושלם בעתיד אליה ינהרו "כל הגוים... כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלם".

ירושלם ונוף גן העדן

כבר נזכרנו את דבריו של הרמב"ם בהל' בית הבחירה (פ"ב הל"ב) על "המסורת ביד הכל", שמקום המזבח בהר המוריה, הוא גם המקום "בו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא".

ועוד מוסיף שם רמב"ם ואומר: "ומשם נברא", בסמכו את דעתו על מאמר החכמים (בראשית רבה פרשה יד, ח) "אדם ממקום כפרתו נברא". מפשטות דבריו עולה שמקום הגן היה בסביבת ירושלים. ואפשר שזכר לכך נשתמר בשמותיהם של שניים מן ה"ראשים", היוצאים מן הגן: נחל פרת, מצפון לירושלים (ירמיה יג, ג-ז) ומעיין גיחון, מדרום לירושלים. את נוף הככר שממזרח למדבר ירושלים, לפני הפיכתו, ציירו הכתובים בצבעים לקוחים מנוף הגן בעדן: "...וירא (לוט) את-כל-ככר הירדן כי כלה משקה, לפני שחת ה'... כגן ה' כארץ מצרים באכה צער" (בראשית יג, י). ועתידה סביבת ירושלים לשוב וללבוש נוף זה, כנבואת הנביאים: "כי נחם ה' ציון נחם כל-חרבתיה, וישם מדברה כעדן וערבתה כגן-ה'..." _ (ישעיה נא, ג). "וכל אפיקי יהודה ילכו מים, ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים" (יואל ד, יח). ובייחוד נבואת יחזקאל, בחיתום ספרו על כל הברכה שתשרור לעתיד במזרח ירושלים ויהודה, בואכה ים-המלח: "ועל הנחל יעלה את שפתו מזה ומזה כל-עץ-מאכל לא-יבול עלהו ולא-יתם פרו לחדשיו יבכר מי מימיו מן-המקדש המה יוצאים, והיה פרו למאכל ועלהו לתרופה" (יחזקאל מז, יב). ויחזקאל חותם, כידוע את ספרו בקריאת שם חדש לירושלים: "ושם העיר מיום, ה' שמה"!

ונחתום בדברי מזמור קכב:

"שיר המעלות לדוד

שמחתי באמרים לי, בית ה' נלך.

עמדות היו רגלינו, בשעריך ירושלים.

ירושלים הבנויה, כעיר שחברה לה יחדו.

ששם עלו שבטים שבט-יה עדות לישראל, להדות לשם ה'.

כי שמה ישבו כסאות למשפט, כסאות לבית דוד.

שאלו שלום ירושלים, ישליו אהביך.

יהי-שלום בחילך, שלוה בארמנותיך.

למען אחי ורעי, אדברה-נא שלום בך.

למען בית ה' א-להינו, אבקשה טוב-לך".

המזמור כולו שופע לא רק לשונות של "שלום" ו"שלוה" בזיקה לירושלים, אלא גם אותיות שי"ן, למ"ד, מי"ם המזכירות את שלם = ירושלים. ברוך בונה ירושלים ומחזיר את שכינתו אליה.